

МАТНДА ТУШУРИЛГАН ВА ҚЎШИЛГАН ЖОЙЛАРНИ

А Н И Қ Л А Ш

Матнда, баъзан, манбаларда йўқ парчалар ёки, аксинча, туширилган ўришлар учраши мумкин. Ана шу парча аслида матнда бўлгани, ё кейинчалик қўшиб қўйилгани, шунан аниқлаш зарурати туғилади. Қўшиб қўйилган ўришлар матндаги мантиқни бузиши, баън кетма-кетлигига путур етказиши оқибатида билиниб қолади. Тушуриб қолдирилган қисмлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бундан ташқари, шу матн қўлёзмалари билан атрофлича танишиши ва етарлича илмий маълумотнинг бўлиши ҳам бу жараёнга ёрдам беради. Матндаги бирор ўринни қўшиш ёки олиб ташлаш муайян мақсад асосида бўлиши табиий ва бундан аниқлаштириш матн тарихи ҳақидаги аҳлитга таъбирнинг шайдо бўлишига олиб келади. Бунда асл матн муаллифининг услубидан хабардорлик ҳам муҳим ўрин тутади.

ГЛОСС ВА ИНТЕРПОЛЯЦИЯЛАР

Глосс (қошия) - қўлёзманинг қошияларига, қатор орасига қотиб ёки ўқувчи томонидан бирор ўринни тушунтириш учун ёзилган матн. Глосс қўлёзмадаги асосий матн билан қўшилиб кетмайди. Масалан, форс-тожик адабиётининг ёриқ вакили Жалолддин Румийнинг машҳур "Маснавийи маънавий" сиймат дoston шарҳи билан бирга қўчирилган нусхалари бор. Уларда дostonдан бeр неча байт ёки ҳикоятлар парчаси саҳифанинг ўртасига битилган, унинг атрофида айлангириб шу парчанинг шарҳи ёзилган. Мана шу қўлёзмадаги шарҳлар глосс бўлади. Яна бир мисол: Алишер Навоийнинг "Хамса" дostonига 1845-1848 йилларда "Хамса бо ҳалии лугат" деб номланувчи лугат тузилган. Бу лугат "Хамса" дostonлари ёзилган қўлёзманинг қошиясига битилган (бу қўлёзма ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 7863 рақам, остида сақланади). Бу лугат ҳам шу қўлёзма учун глосс бўлади. "Глосс" атамаси Шарқдаги "қошия"га тўғри келади.

Интерполяция. Агар глоселар асосий матнга қўшилиб, уни матндан ажратиб қайта бўлиб қолса, интерполяция ҳисобланади. Масалан, Навоий "Фарҳод ва Ширин" достонидаги Озарбайжондаги қўлёзма нусхасида асарнинг ўзимида икки эгилган нусхасида учрамайдиган қуйидаги икки байт бор (қarang: Нагиева Д.М. Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку, 1986, С. 91):

همول تاشنى قىليب ديوانه منزل
 ديمه ديوانه كيم فرزانه منزل
 پتور مك قصد ايتيب اول زارنا شاد
 حجر دين دشمنى چا نيجه بيداد

Бу икки байт шу қўлёзма учун интерполяция ҳисобланади. Агар кейинчалик бу икки байт бошқа қўлёзмалардан ҳам топилса ёки Навоий қаламига мансублиги аниқланса, унда интерполяция ҳисобланмай, дoston матни таркибига айланishi мумкин.

ЦЕНЗУРА ВА АВТОЦЕНЗУРА

Цензура - матн ёки унинг бирор қисмини сиёсий, ижтимоий ёки бошқа бирор сабабга қўра атайин тушириб қолдирилиши. Нусха кўчирилмаётган ёки нашр этилмаётган матн ўқувчиларга муайян ахборот, фикр, ижодкор дунёқараши ташилади. Лекин бу ахборотдаги ҳақиқат ҳокимият эгаси бўлган амалдорларга ёки, умуман бирор гуруҳ, ҳатто муайян мавқедор шахсга ҳам ёқмаслиги мумкин. Шунинг учун матн кўчирувчи томондан муайян тафтишдан ўтказилиб, ўзгартирилиб кўчирилиши ёки чоп қилиниши мумкин. Масалан, Низомий Ганжавийнинг "Ҳафт пайкар" достони кўчирган котиб Ислом донишнинг

суниятлик мазҳаби билан боғлиқ баъзи ўришлардаги исм, тушунчаларини ўзи исломнинг шиялик мазҳабига мансуб бўлганлиги учун шу мазҳабга хос исм ва тушунчалар билан ўзгартириб кўчирган. Бу ҳол шиялик давлат дини деб тан олингандан кейин қилинган (қarang: Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. М., 1962., С.462).

Автоцензура - асарнинг муаллифнинг ўзи томонидан цен тура қилиниши. Муаллиф асарини кўчирини ёки нашрга тайёрлаши мобайнида давр ва шароит тақозосига кўра ўзи цензура қилиб ўзгартиради. Масалан, Абдулла Қаҳҳор ўзининг "Сароб" романининг дастлабкисидадан кейинги иккинчи ва учинчи нашрларини сиёсатдан келиб чиқиб, аввалги нашрга нисбатан бирмунча ўзгартириб чиқартирган. Натижада, романинг уч наشري орасида тафовутлар кўпайган (қarang: Кўчқоров Р. Уч "Сароб" // "Ёшлик". 1986, 6-сон).

КЎЧИРМА НУСХАНИ АНИҚЛАШ ВА МАТН

ТАСНИФИ

Матн тарихини ўрганиш учун кўлэзманинг ижодкор оригинал матни - ўзи ёзган ёки унинг назорати остида яратилган матн билан муносабатини аниқлаш керак. Лекин кўлэзманинг муаллиф матни билан муносабати, унинг қачон, қайси матн асосида кўчирилганлигини аниқлаш осон масала эмас. Чунки кўлэзмада бу ҳақда маълумотлар деярли берилмайди. Айниқса, баъзи машҳур асарларнинг юзлаб нусхаларда кўчирилгани матншунос олдида мураккабликлар тугдиради. Бунда кўлэзманинг кўчирилган даврини топиб, унинг турли хусусиятларини аниқлаб бориши билан иложи борича мукамал нусхани тиклашга ҳаракат қилинади. Адиб ёган асарнинг асл матни йўқ вақтда ижодкор даврага яқин вақтдаги кўчирма нусханинг аҳамияти катта. Лекин матншунослик учун кўлэзманинг асар яратилган даврга яқин бўлиши ҳамма вақт ҳам унинг аҳамиятини оширавермайди.

Шу жараёнда матншунос кўлэзmani таснифлаб чиқади. Таснифлаш икки турда бўлади:

1) тарихий тасниф. Бу тасниф матн тарихига оид маълумотларга асосланади. Булар: кўлэзманнинг яратилиш даври, кўчирилган ўрни, кўчирувчи котиби ва ҳоказо. Тарихий таснифда агар маълумотлар етарли бўлмаса гипотезалар билан иш кўрилади.

2) шаклий тасниф. Бунда кўлэзма ташқи белгиларига қараб таснифланади. Масалан, кўлэзма сажифаларининг сони, қоғози, муқоваси ва матннинг жойлашishi, сиеҳи ва бошқалар.

Шаклий тасниф тарихий таснифга оlib боради ва уни тўқдиради.

МАТН ЯРАТИЛГАН ЗАМОН ВА МАКОННИ АНИКЛАШ

Матн тарихини ўрганишда, даставвал, матннинг яратилиш мақоми ва замони, унинг муаллифи қимлигини аниқлаш муҳим. Шарқда адиблар асарларида унинг яратилиш даври ва жойи ҳам кўрсатиб берилган. Аммо бу маълумотлар аниқ кўрсатилмаслиги ҳам мумкин. Бунда асардаги тарихий воқеа, жой номлари ёки бошқа билвосита маълумотларга, жуда бўлмаганда, кўлэзманнинг ташқи жиҳатлари - қоғози, муқоваси ва бошқа билвосита маълумотларга, қараб ҳам уларни билиб олиш мумкин. Кўлэзма сўғида колофонда ҳам матннинг кўчирилиш тўғрисида маълумот берилиши мумкин. Бироқ ҳамма кўлэзмада ҳам колофон берилавермайди.

Шу ўринда икки жиҳатни аралаштирилмаслик керак: матн яратилган давр ва кўлэзманни кўчирини муддати бошқа-бошқа нарсалардир. Матннинг яратилиши унинг муаллифи-ижодкор билан боғлиқ тушунтириш, кўлэзманни кўчирини белгилаш, бошқа кўлэзмалардан нусха кўчирини эса, ҳам холда муаллиф билан, асосан, котиб ва хаттотлар билан боғланган. Матн тарихини учун ҳар иккиси - асарнинг матнига тушунтирилиши (автор иштирокида) ва унинг яратилиш кўчирилиши (асосан котиблар томонидан) муҳим.

Матн яратилиши мақоми-жойи аниқлашда ҳам унинг ўзининг маълумотларига асосланади. Адиб матн ёки уни кўчирини олиб қўлэзмада бу маълумотлар аниқ кўрсатилгани билан улар билвосита аниқлигини мумкин (муаллиф ёки хаттот ишлаган жой ёки давр билан...) аниқлаш мумкин.

МАТНИИ НАШР ЭТИШ ВА НАШР ТУРЛАРИ

Шарқ адабиёти матншунослигидаги бош мақсад, матннинг муаллиф яратган кўринишига шожан борича яқин ҳолатда нашр этишдан иборат. Чунки матннинг қўлёзма шаклида қунайгирилиши матннинг бирмунча ўзгаришига сабаб бўлади. Ани шу матн олимлар ва оддий китобхонларга турли нашрлар асосида етказилади. Нашрлар хусусиятига кўра бир неча турларга ажратилиши мумкин:

1. Аслият матнidan нусха кўчирилган нашр.
2. Аслият шрифти (хатини) сақлаган нашр.
3. Транскрипцион нашр.
4. Транслитерацион нашр.

1. Аслият матнidan нусха кўчирилган нашрга матнни асл кўринишини сақлаган, яъни ҳужжатли нашр киради. Бу турни ҳужжатли нашр деб аташ мумкин.

Ушбу турдаги нашр факсимиле ёки фото нашр бўлиши мумкин. Факсимиле қўлёзманинг ҳар бир саҳифасини асл ҳолатда акс эттиришидир. Бунга фото орқали нусха кўчириб эришиш мумкин. Факсимил нашрнинг энг асосий хусусияти шуандаки, бу нашрда матн акс этган мақбанинг ҳамма жиҳатлари (саҳифаларнинг кўриниши, улардаги жамики расм, ёзув ва белгилар...) аслида қандай бўлса худди ўзидагидай яққол кўришиб туради. Масалан, Л. Дмитриева Навоий девонининг факсимил нашрини амалга оширган, (А. Навоий, Девон., М., 1964.). Навоийнинг "Илк девон"ини Х. Сулаймонов факсимиле ҳолида нашр эттирган. Ҳужжатли нашрга яна С. Ғаниева томонидан тайёрланган Навоий "Бадоеъул бидоя" девонининг Эрон нусхасини ҳам киритиш мумкин (Навоий дасхати. Тошкент, 1991).

Ўзбек мумтоз адабиёти матиларининг юқоридаги нашр турлари муҳим илмий аҳамиятга эга бўлиб, илмий-академик нашрнинг гужудга келишига замин кратади.

2. Аслият шрифти (хатини) сақлаган нашр. Бу нашр турида аслият ёзуви сақланади ва унга асарнинг йишма-танқидий, илмий-танқидий матни ва